

HE TAKOHA

TE WHAKATUWHERATANGA

I nga ra whakamutunga o Maehe i te tau 1946, ka hoki tahi a Apirana me tana hoa wahine me Te Riringi, tana hoa i nga ra o te pakanga, ki to raua kaenga ki Ruatorea, he taone iti nei kei Te Tairawhiti, neke atu pea i te mano nga tangata kei reira e noho ana. Kei Whakarua Park a Apirana e whakahaere ana i te kaupapa whakatu horo hou hei tohu whakamaumaharatanga ki nga hoia, a, kei te whare ka whaturia nei nga tohu me nga ahuatanga tino whakaepaepa o te ao Maori hei whakanui i nga tama toa o Te Roopu Rua Tekau ma waru.

Ki a Apirana ehara anake ko te whare hou nei (tera ka tapaina ko Uepohatu) hei tohu whakamaumahara mo te roopu hoia motuhake mo nga hoia i mea nei ko ia to ratau papa. E mau ai te rongu toa o te Roopu Hoia Maori nei mo ake tonu, ka hua ake he whakaaro ano i roto i a Apirana. I te whare o tana hoa wahine, o Te Riringa, ka tuhia e ia he reta ki tana hoa ki a Harold Carr te Kaiwhakawa o Te Kooti Whenua Maori ki te rohe o Te Tairawhiti. He tama ano hoki ta te Kaiwhakawa i roto i te roopu rua tekau ma waru. I kii a Apirana i tana reta 'kua tautokotia te kaupapa tuhi i te hitori o C Company o te Roopu Rua Tekau ma Waru, i roto i te pakanga ka hori ake nei. Kei nga rekoata, kei nga korero a nga hoia e putu ana nga korero mo te kaupapa nei, a, me wawe te tuhi i nga korero kei noho werawera ana ki roto ki te hinengaro.¹ No nga topito katoa o Te Tairawhiti, mai i Torere ki te taha rawhiti o Te Moana a Toi, ki Te Muriwai ki te taha tonga o Turanga te roopu hoia o C Company.

Ko te huarahi hei timata, a, hei kokiri i te kaupapa nei kei te reta a Apirana. Kua tau ke te whakaae a Lt. Col. Arapeta Awatere mana e uiui nga hoia morehu mo nga korero kei a ratau. He whanaunga a Peta no nga hoia nei, a, ko a ia hoki te apiha matamua o te Roopu Rua Tekau ma Waru. Heoi, e tika ana mana tenei mahi. Nui rawa atu nga reta a nga Mema Paremata, nga

Kaiwhakahaere (o nga Tari Kawana), nga hoia me o ratau whanauanga i tuhia ki a Ngata. Kei nga whenua Maori me nga kaporeihana Maori te nuinga o nga moni mo te Kaupapa nei. Ko te take i tuhi ai a Ngata ki a Tiati Carr no te mea ko a ia te Perehitini o Te Poari o Te Kooti Whenua Maori o Te Tairawhiti, a, ma tana tautoko i te kaupapa nei, ka tukua mai e te Kawana he putea tautoko.

No te wiki tuaiwa i muri mai i te taenga mai o nga hoia i Poneke mai i Itari, i tuhia ai e Ngata te reta nei. Maru ana te wahapu o Pipitea i te tangata i haere mai ki te pohiri i nga hoia 780 ki te wa kaenga, a, ki te kite a kanohi hoki i to ratau wehewehetanga. No te ra i muri mai ka wehe atu nga hoia 188 o C Company ki Turanga, a, i pohiritia ratau ki te marae o Te Poho-o-Rawiri. Ka tae ki ia marae o te rohe, ka pupu ake te harikoa mo te hunga i hoki ora mai, a, me te pouri, me te tangi hoki mo wera i hinga atu ki te pakanga. Ka tutuki ano hoki i roto i nga pekanga marae nei, te kawa o te kawae mate mo wera kare i hoki mai ki te wa kaenga. Ka tae ki ia marae, na nga apiha i whakautu i nga mihi ki a ratau. Ka puta i nga marae nga korero mo nga whanaunga i hinga ki te mura o te ahi, a, me te ahua hoki o to ratau matenga. Na wenei momo korero ka pua ake te whakaaro kia wawe te tuhi i wenei korero i te wa tonu e noho werawera ana ki roto ki te hinengaro.

I Ruatorea i a Apirana tonu nga korero, a, i reira ka korero ki te tokomaha “ na Te Tairawhiti ka tu pakari te Roopu Rua Tekau ma Waru. Mena i ngoikore nga apiha haina, kare te Roopu Rua Tekau ma Waru e tu, a, kare hoki te roopu Maori e tu pakari ki te mura o te ahi.” 12 000 te tokomaha o nga tangata Maori o Te Tairawhiti mai i Torere ki Te Muriwai, a, o wenei 1 100 i haina mo te pakanga, a, ko te tokomaha i whakauru atu ki te Roopu Rua Tekau ma Waru.²

He whakaaturanga nui tonu kei roto i te tatauranga nei, ara, ko te tauawhi a nga iwi katoa ki te whakakiki i nga rarangi hoia kia pakari tonu ai te tu ki te mura o te ahi. Heoi, ko nga iwi o Te Tairawhiti nga iwi i tino anga atu ki te kaupapa nei, no te mea i riro katoa te tokomaha o a

ratau tama tane e ahei ana ki te haere ki te pakanga. O nga tangata Maori 3 600 i haere ki roto ki te roopu Rua Tekau ma Waru, rua tekau ma rima paiheneti o ratau no Te Tairawhiti. Tena pea ka ngaro tenei takoha a Te Tairawhiti mena ka waiho nga korero kia horapa i raro i te mana whanui o Te Roopu Rua Tekau ma Waru. Engari ma te tuhi i nga korero motuhake mo C Company ka mau tonu nga korero haere ake nei.

Kei te hunga i tae atu ki te mura o te ahi, hei a ratau nga korero e marama ai nga ahuatanga tino nui rawa atu ki nga iwi o Te Tairawhiti, tae atu ki nga take i haere ai ratau ki te pakanga. Ma wenei korero hoki, ka marama te kite i te tauawhi a te Maori i te wahanga ki a ratau ano i roto i nga pakanga, tera ka pa ki Aotearoa, ki te Emepaia ranei. E orite ana nga whakaaro o Ngata i te tau 1919 ki ona whakaaro o te wa nei, ara, kia tuhia nga korero mo te takoha a te iwi Maori i te wa o te Pakanga Tuatahi o te Ao, ina hoki, korekore ana he korero mo te Maori i roto i nga tuhinga mo tera pakanga.

No te tau 1946 ka whakaturia he roopu hou e kia nei ko te ‘War History Branch’. Ko ta ratau mahi he kohikohi i wetahi maramara korero hei awhina i te hitoriana kua whakaritea nei hei tuhi i nga korero me te hitori o te Maori Battalion. Engari ki nga whakaaro o Ngata kare e taea e tenei kaituhi te hopu i te wairua me te whakaaro Maori i roto i ana tuhinga, ki te whakatakoto korero ranei kia noho reka ai ki te hinengaro Maori. I tana reta ka mea a Ngata ‘ko nga korero pakanga me whakaputa pera me nga korero pakanga i te wa i o tatau tipuna kia kaingakautia ai nga korero.’³ Ka ui hoki a Ngata mena ka tautokotia e te hitoriana kia tuhia he korero motuhake mo te Roopu hoia Maori. Ko te whakamarama i tukua atu ki te Minita Maori, ki a Rex Mason, he kii atu ki a ia kare he nawe, he raruraru ranei ka puta ina tuhia nga korero mo tetahi roopu motuhake. No te mea, ehara te kaupapa nei i te kaupapa whakanui ake, whakaiti ake ranei, i tetahi kamupene i runga ake i tetahi atu. Ko te whakautu a Te Minita ki a Ngata e mea ana ka whakawateatia nga tukunga korero kei nga Whare Pukapuka, me nga putea moni mai i nga poari Maori mo te tuhinga whanui engari kare mo nga korero e whaiti

ana ki tetahi roopu anake, a, kare hoki e ahei nga putea moni a te Kawana mo nga hitori motuhake o ia roopu, o ia roopu hoia. ⁴

I timata tonutia nga mahi kohikohi korero mo te hitori o C company i te mahi uiui a Awatere i nga morehu hoia. Ko te mea pouri ke, kare i pau te tau ka whakatarewatia tana mahi, a, kare hoki i te marama he aha i peneitia ai no te mea kua ngaro nga pepa kei reira pea nga whakamarama. ⁶ Tena pea ko nga whakaaro o nga hoia me Awatere ko te ukui i nga kaupapa o te pakanga i o ratau whakaaro, a, ki te whai ke i nga mahi hei oranga mo ratau. ⁷ No te tau 1950 ka mate a Ngata, a, tata ana ki te rima tekau tau tana reta e ngaro ana ki roto ki nga rekoata tokomaha a te Tari Maori. No te tau 1994, ka puta ohorere noa mai te reta a Ngata i te wa tonu ka timataria te take hopu i nga korero a-waha a nga hoia morehu nei e pa ana ki te hitori o C Company.

Kua whanui haere ke atu hoki nga whakaaro o nga mema o C Company o Te Roopu Rua Tekau ma Waru o Turanga mo te kaupapa nei, ara, kua e whaiti noa nga korero ki te ingoa anake o te hoia i haere ki rawahi, engari tirohia mehemea he tangata moe wahine kare ranei, a, me te kahi hoki i wetahi korero ruarua nei mo ia hoia. I raro i nga whakahaere a Bob Maru, ka whakaturia he komiti, a, na nga awhina a nga whanaunga e mahi ana ki te Tari Maori o Te Wharewananga o Massey, i kimi he putea moni hei timata i nga mahi nei. No te tau 1996, neke atu i te 400 haora nga patapatai o nga morehu hoia nei i mau ki runga ripene whakaatu, a, 4000 hoki nga whakaahua me nga taonga whakamaumahara i kohia, a, i whakamatakitakitia ki te Gisborne Museum and Arts Centre (ko Te Tairawhiti Museum te ingoa inaianei). Ko te Whare Taonga nei tetahi o nga wahi matua mo nga kimihanga korero kei te pukapuka nei.

I te tau 1997, ka whakaturia Nga Taonga a Nga Tama Toa hei kanohi tiaki i nga whakahaere o nga taonga a C Company. I te tau 2001, e toru nga hui i whakahaeretia ki te whakamatau i nga whakaaro o nga iwi e pa ana ki te take a Ngata, ara, ki te whakapukapuka i nga korero o C

Company. I tu wenei hui ki Te Kaha, ki Ruatorea me Turanga. I tino tautokotia te kaupapa nei e nga whanau no te mea kare ratau i tino marama i nga ahuatanga i pa ki o ratau whanauanga i muri mai o te pakanga tuarua. Ki wetahi, he wa tika tenei mo te tuhi te hitori o te Maori i te mura o te ahi. Ko te hiahia o te katoa kia tutuki te kaupapa i whakaarohia nei e Ngata.

Ko nga hurahura korero mo te pukapuka nei he mea whakawhaiti na te roopu kimi korero o te Trust, ara, na te hunga tokowaru i tohia mo tenei mahi, a, ko ratau hoki te roopu taketake na ratau i hopu nga korero a-waha mo te pukapuka nei. No te tau 2001, ka oti nga tuhinga mo te upoko tuatahi, a, no te tau 2008, ka oti nga korero mo te upoko whakamutunga. Ko te tumuaki o te roopu kimi korero te kaituhi o te pukapuka nei, engari he tino tokomaha ana huihuinga ki te taha o nga Trustees, ki te taha o tana roopu, a, ki te taha hoki o wera atu e whai tohungatanga ana ki nga korero. Kore rawa he upoko o te pukapuka nei i whakamanatia kia whakaae rawa nga trustees, karekoa, nga hoia koroua ahakoa i wetahi wa, he tino nui tonu nga tuhinga hou o ia wahanga, i whakaritea e nga hoia koroua nei, na reira, ko tenei pukapuka na C Company tuturu, a, ki o ratau whakaaro hoki, , a, na nga whanau wenei whakatakotoranga korero i tautoko.

Tino roa te wananga a nga Trustees mo te kaupapa whakata he haehaetanga, kare ranei, ki runga ki nga reta, ara, 'a', 'e', 'i', 'o', 'u', ma konei nei e whakaatu i te whakahua tika o te kupu. I te mutunga iho kare i whakaaetia e nga Trustees. Ko nga korero Maori i korerotia e te kaikorero, he mea tuhi kia pono tonu ki nga korero i korerotia e nga kaikorero. Ko nga wahanga noa iho i whakatikatia ko wera e pa ana ki nga kupu 'he', 'i', me 'ki' no te mea kare i rongo paitia nga whakahua o nga kupu nei, ka takoto he i roto i nga tuhinga. Heoi ano, ko te tokomaha o nga kaituhi me nga kaikorero i te reo Maori no Te Tairawhiti, a, ko te mita o to ratau reo no Te Tairawhiti.

No te tau 1956 ka tuhia te hitori o te Hokiwhitu a Tu, a, na J.F. Cody i tuhi te nuinga o taua pukapuka nei.⁸ Ehara a J.F. Cody i te Maori, a, ehara hoki i te tangata e whai ana i ona ake whakaaro mo tetahi mea, engari, he tangata matatau ki te wananga korero. Kotahi tonu te kaupapa kei te pukapuka nei, ara, ko te tuku i nga korero nunui e pa ana ki nga kokiritanga a te Roopu hoia Maori i te mura o te ahi. He ruarua noa iho nga kape o te pukapuka nei i whakatatia. Ko te nuinga o nga pukapuka i riro ki nga morehu hoia, ki nga whanau ranei o te hunga i mate i rawahi. No te tau 1991, ka puta ko te pukapuka a Wira Gardiner, ara, “Te Mura o te Ahi,” he pukapuka whakarapopoto i nga korero, engari na tenei pukapuka o te hitori o Te Roopu Rua Tekau ma Waru ka ahei nga korero ki te tokomaha.⁹

Ko te ngako o te pukapuka nei he korero mo te tangata me ona whakaaro, a, he ruarua noa iho nga korero mo te hitori o nga hoia. Ka rangona hoki nga reo o te hunga i haere ki rawahi ki roto i nga whiti o te pukapuka nei. Ko nga kitenga a te tangata, a te wahine, a, me wetahi o nga tamariki i whakaurutia atu ki te pukapuka nei.

Ma te pukapuka “Nga TamaToa- The Price of Citizenship” e whakanui ke atu te tatauranga o nga pukapuka e tuhia ana mo Niu Tireni i te wa o te pakanga tuarua. Ka marama ano hoki i te pukapuka nei nga ahuatanga katoa i pa ki nga iwi o Te Tairawhiti. Kare e taea e te pukapuka nei te ki koiane anake nga korero e pa ana ki te katoa o nga Maori i te wa o te pakanga, engari ka whaiti tonu nga korero ki nga kaupapa tautoko i te pakanga i rawahi, i te wa kaenga, a, me te tautoko hoki a te Kawana. Ma nga ahuatanga o te hoia Maori kei te mura o te ahi e whakatinana te wairua o Te Rua Tekau ma Waru, ara, tana wairua hihiko, tana wairua pakari, tana wairua pumanawa me tana wairua tipua hoki.¹⁰

Ko to tatau ahuatanga Maori o nehera ka marama i roto i wenei momo korero, a, ma wenei momo korero hoki e whakamarama te Huarahi kei mua i a tatau. Ko te tumanako ma wenei

tumomo korero e rangatira ke atu ai nga korero mo tenei whenua, mo Niu Tirenī. He takoha tenei na nga hoia ki a koutou nga uri whakaheke a ratau ma. ¹¹

TAUIIRA

The Price of Citizenship

Ko te ngako o te pukapuka nei he korero mo te iwi Maori i roto i nga pakanga, a, i te wa i uhia ai te mana noho whenua o te Maori ki tenei whenua i muri mai i te pakanga tuarua o te ao. I rarautia atu e Ngata tenei whakamanatanga hei taitara mo tana pukapuka i tuhia ra e a ia mo te hui i tukuna atu ai te Tohu Wikitoria ki a 2nd Lt. Moana-nui-a-kiwa Ngarimu i muri mai i tana matenga i te tau 1943. Kei te pukapuka nei "*The Price of Citizenship*" e takoto ana te wairua o nga hoia o Te Rua Tekau ma Waru i tuku nei i o ratau tinana mo to ratau whenua kaenga.⁵ Kei te wahanga tuatoru o Te Tiriti o Waitangi, nga mana e orite ai te noho a te Pakeha me te Maori ki tenei whenua. Kei te pakanga i Awherika ki te Raki te tauira whakamana i te mana orite nei. I koneki ahakoa te kaha o te kokiri mai o te hoariri ki a Te Moana, kore rawa a ia i hapa. Nana te tohu tino nui rawa atu, ara, i tuku a ia i ona toto me tana tinana kia whakamatea mo tana whenua.

HOROUTA WHANAUNGA

He tamatane wenei no o ratau karangarangatanga whanau/hapu, a, he tangata i whakatipuria kia matatau ki nga mahi e tikanga ana kia mahia e ratau.

NGA PUTAHI A IWI.

Ina taraiwa koe mai i Te Muriwai puta noa Te Tairawhiti, ki roto o Torere, a, katahi ka hoki mai ki Turanga he pukahu nga tohu whakamaumaharatanga ka kite koe i roto i nga rohe potae o ia whanau/hapu/iwi pera me nga wharekai, nga whare karakia, nga marae, nga waharoa, nga keti, nga papa whakamaumahara, nga tohu uruta, nga pohatu whakamaumahara – koiane katoa nga tohu mo nga takoha a nga tangata o ia rohe/whanau/hapu/iwi puta noa i Te Tairawhiti. Ma nga whakaahua hoia e whakawhata ana ki roto i nga marae waru tekau o te rohe e whakapuaki nga takoha a tena whanau, a tena whanau, kia noho pai ai te noho o te tangata ki te wa kaenga. Kare he ohoreretanga mo te tokomaha o nga tohu whakamaumaharatanga kei koneki ina hoki i roto i nga pakanga e rua o te ao, rua tekau ma rima paiheneti o nga hoia Maori no Te Tairawhiti ahakoa noa tekau ma rua paiheneti noa iho te tokomaha o nga Maori kei Te Tairawhiti e noho ana. Kia marama ai te putake mai o te takoha nei, ma te mohio i nga korero o tenei takiwa me nga korero mo nga iwi o tenei rohe.

Ko nga tuao me nga hunga whakakiki i nga kapa o C Company no nga iwi katoa o te taha rawhiti o Te Moana a Toi, no Te Tairawhiti, no Nga Tai, no Te Whanau-a-Apanui, no Ngati Porou, no Rongowhakaata, no Te Aitanga-a-Mahaki me Ngai Tamanuhiri. Ahakoa he nui nga tatai hono i waenganui i nga iwi nei, a, ahakoa noa he whakapapa tuturu to ia iwi ki nga tipuna o ia waka i u mai ki nga rohe nei i nga tau 700 tau kei muri, na nga moemoe i waenganui o nga iwi o Horouta waka ki wera o Te Tini o Toi (nga iwi matamua o Toi te Huatahi), ka puta nga tatai honohono i waenganui i nga iwi nei.

Heoi kei waho a Ngai Tai i wenei tatai mai i Horouta waka no te mea i heke iho ratau i nga moemoenga i waenganui i Te Tini o Toi me Torere-nui-a-rua o Tainui waka. Ko Torere te ingoa o te tamahine a Hoturoa. Kare te wahine nei i hiahia moe i a Taikehu na reira i kauria e a ia te moana, a, ka u ki te one kei Te Taumata-o-Apanui. Ka moe i a Manaaki-ao, he rangatira no reira, a, ka noho nga uri e mau nei i te ingoa o te tipuna nei ki Torere, rua tekau ma rua kiromita nei te tawhiti mai i Opotiki.

Na Kahukuranui te tama toa a Hauiti o Te Aitanga-a-Hauiti te tipuna o Te Whanau-a-Apanui i pana ki waho o Uawa. He whanaunga tata a Kahukuranui me Apanui Waipapa o Te Whanau-a-Apanui no te mea he tuakana taina o raua matua. Ka noho na, a, ka mawehe atu a Te Whanau-a-Apanui, aitia nga ahuatanga i pa ki a ratau, ki te taha rawhiti o Te Moana a Toi, a, ka moemoe ki nga uri o Mataatua waka, a, ka noho mai ki te taha runga me te taha rawhiti o Torere.

Ko Ngati Porou te iwi tokomaha rawa atu o nga iwi nei, a, ko to ratau ingoa no te tipuna nei no Porourangi. He maha nga uri toa o te iwi nei, a, na ratau ka mana te noho a tenei iwi ki roto ki Waiapu.

Kei te taha tonga o Ngati Porou ko Rongowhakaata me Te Aitanga-a-Mahaki e noho mai ana ki roto i te rohe o Turanga. O nga iwi katoa o te rohenga waka o Horouta, ko Ngai Tamanuhiri kei te tonga rawa atu e noho mai ana. Ko to ratau ingoa i mua ko Ngai Tahupo. Ko o ratau whakapapa i heke mai i a Tahu-potiki, te taina o Porourangi, i wehe atu ra ki Te Waipounamu.

TAUHIRA